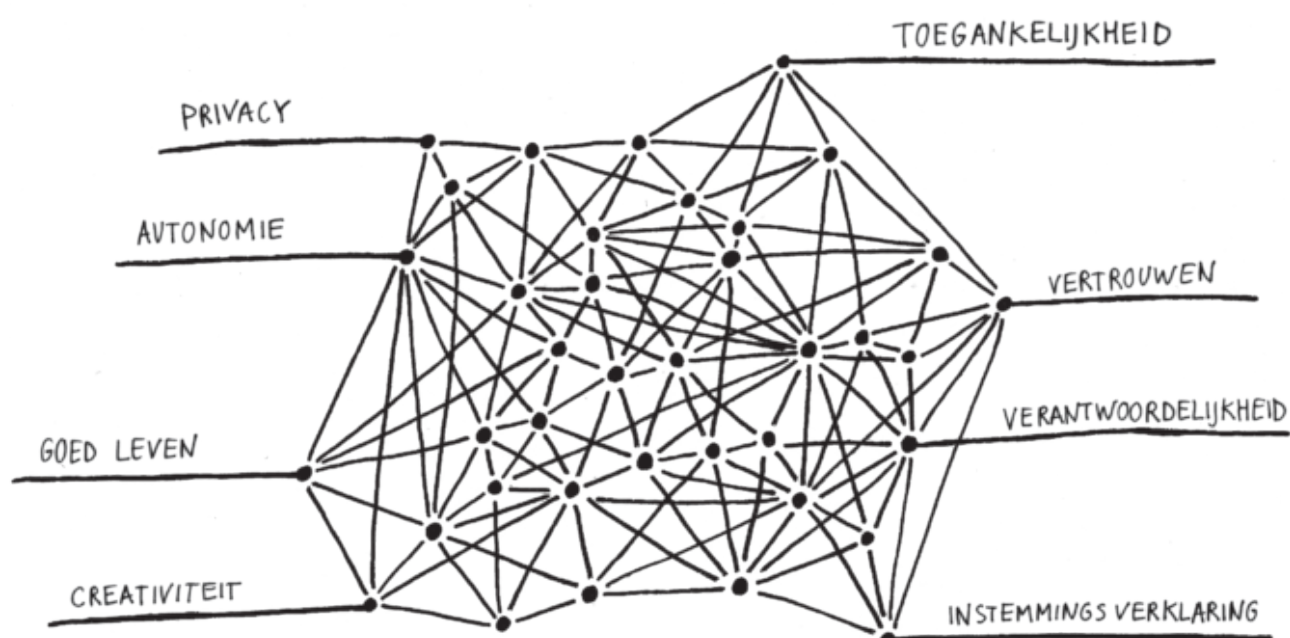

D e
E t h i s c h e
D a t a
A s s i s t e n t

Handleiding

Inventarisatie van **ethische kwesties** rond
data projecten bij overheden

Disclaimer

'De Ethische Data Assistent' is ontwikkeld door de Utrecht Data School en de Universiteit Utrecht.
© Utrecht Data School, Utrecht University 2019

DEDA - Versie 3.0
november 2019
Voor updates kijk op:

www.dataschool.nl/deda

Noch de Universiteit Utrecht, noch de Utrecht Data School zijn aansprakelijk voor (mogelijke) schade in verband met, of voortkomend uit, het gebruik van materiaal of inhoud van de 'De Ethische Data Assistent'.

Utrecht, 2019

Terwijl DEDA wordt gebruikt leren we om het te verbeteren. Deze verbeteringen zullen in toekomstige versies worden geïmplementeerd. Wanneer u DEDA gebruikt en op- of aanmerkingen heeft aarzel dan niet om deze met ons te delen. U kunt daarvoor altijd mailen naar:

info@dataschool.nl

Concept :
Mirko Tobias Schäfer, Ph.D.
Aline Franzke, MA

Redactie:
Danique van der Hoek, MA
Marjolein Krijgsman, MA

Ontwerp:
Redmar Fransen

Illustratie:
Sammy Hemerik

© Utrecht Data School

Inhoudsopgave

Introductie

6-7

Het gebruik van de Handleiding

8-9

Vragen

10-29

DATAGERELATEERDE OVERWEGINGEN

10- 17

ALGEMENE OVERWEGINGEN

18-25

RESULTAAT

26-35

V E R Z A M E L E N

ALGORITMEN 12

BRON 13

G E B R U I K

ANONIMISEREN 14

VISUALISEREN 15

O P S L A G

TOEGANG 16

**OPEN TOEGANG EN HET
HERGEBRUIK VAN GEGEVENS 17**

VERANTWOORDELIJKHEID 20

COMMUNICATIE 21

TRANSPARANTIE 22

PRIVACY 23

VOORINGENOMENHEID 24

WAARDEN 28

MORELE STROMINGEN 30

Introductie

Waarom DEDA?

Big data, algoritmen en nieuwe analysemethoden beloven grote voordelen voor het management en bestuur in de publieke sector. Van het faciliteren van 'smart cities', tot het vergroten van de economische welvaart. Deze kansen brengen echter ook moeilijkheden met zich mee. Deze moeilijkheden zijn makkelijk te negeren, maar kunnen er op lange termijn voor zorgen dat goede bedoelingen tot slechte resultaten leiden. Zo kan er bijvoorbeeld sprake zijn van aansprakelijkheid wanneer er iets mis gaat - wat kan leiden tot een rechtszaak - of kan een project in strijd zijn met de richtlijnen van goed bestuur.

Bedrijven en overheden liggen steeds vaker onder vuur vanwege de wijze waarop ze data gebruiken. Als reactie hierop zijn er al een aantal wetten en regulaties aangepast. Verzwaarde boetes voor het schenden van privacy zijn een voorbeeld van pogingen in de EU om een verantwoord gebruik van persoonlijke informatie af te dwingen. Afgezien van privacy, zijn er een aantal andere problemen die voort kunnen komen uit dataprojecten. Zo kunnen datasets een twijfelachtige herkomst hebben, of uit hun context worden getrokken. Ook kan er sprake zijn van vooringenomenheid in de datasets, modellen en algoritmen. Daarnaast zijn er soms vragen omtrent (mogelijke) belangenverstremming van commerciële bedrijven en publieke instellingen. Het kan ook ontbreken aan een kritische evaluatie op de sociale impact van datagedreven beleid. In ons ons boekje met dringende dataverhalen vind je voorbeelden van dataprojecten waarbij voldoen aan de wet niet altijd voldoende is, of van projecten waar duidelijke richtlijnen ontbreken. Dergelijke grijze gebieden worden vaak gekenmerkt door gemeenschappelijke waarden en sociale verantwoordelijkheid. Richtlijnen voor ethische besluitvorming kunnen binnen een dataproject helpen om verantwoorde

beslissingen over het verdere verloop van het project te maken.

De Ethische Data Assistent (DEDA) is een instrument dat helpt ethische knelpunten op te sporen en om een gevoel te ontwikkelen voor waardeconflicten binnen een dataproject. Ook kan DEDA helpen inzicht te creëren in (publieke) waarden die worden overschreden, of om een ethisch besluitvormingsproces te documenteren. DEDA is ontwikkeld in nauwe samenwerking met data analisten van de Gemeente Utrecht. DEDA helpt bij het verantwoordelijk om te gaan met data, modellen, algoritmen en meer.

Doel

Deze handleiding is een aanvulling op de DEDA Poster. De handleiding kan gebruikt worden wanneer er meer uitleg nodig is over bepaalde concepten, of wanneer er behoefte is wat dieper op vragen in te gaan. Bij sommige vragen worden ook voorbeelden gegeven.

Gebruik van de Handleiding

1 Deze handleiding kun je gebruiken als ondersteuning bij de DEDA poster. Op de DEDA poster zijn gekleurde vraagclusters te vinden. De vragen zijn procesmatig gestructureerd zodat ze achtereenvolgend datagerelateerde overwegingen (blauw) en algemene overwegingen (groen) belichten. Voor elk vragencluster treft u in de handleiding uitleg aan. U kunt post-its gebruiken om het antwoord op de vragen op te schrijven, actiepunten op te schrijven en reacties te verzamelen op de poster.

2 In het onderdeel met datagerelateerde vragen kan je eventueel vragen overslaan die (nog) niet relevant zijn voor de fase waarin het project zich bevindt. Wel raden wij aan om dan tijdens het verloop van het project nog eens naar deze vragen te kijken. De algemene overwegingen richten zich op vragen rondom verantwoordelijkheid, communicatie, transparantie, privacy en vooringenomenheid.

Opmerking: Wanneer je een vraag niet kan beantwoorden omdat je hiervoor aanvullende details nodig hebt, is het aan te raden een actiepunt aan te maken voor het beantwoorden van die vraag. Ook specifieke aandachtspunten bij die vraag kun je noteren.

3 De laatste sectie op de DEDA poster vraagt extra aandacht voor waarden. Op basis van de waarden die belangrijk zijn binnen uw organisatie en voor de projectleden, kunt u beslissingen nemen over aandachtspunten van het project en mogelijke hindernissen die overkomen moeten worden.

DEDA brengt alles rondom uw dataproject globaal in kaart. Wanneer de conclusie uit het invullen van DEDA luidt dat er persoonsgegevens worden verwerkt, dan moet een PIA (Privacy Impact Assessment) worden ingevuld. Invullen van de PIA is nu al een verplichting op basis van de Privacyverordening Gemeente Utrecht en sinds 25 mei 2018 op basis van de AVG (Algemene Verordening Gegevensbescherming). De AVG is van kracht in heel Europa en heeft directe werking in alle lidstaten. In Nederland is hierdoor de (Wbp) Wet bescherming persoonsgegevens op 25 mei 2018 komen te vervallen en vervangen door de AVG.

Vragen

DATAGERELATEERDE OVERWEGINGEN

Uitleg

Algoritmen kunnen data verwerken en inzichten op basis van die data ontwikkelen. Door modellen te gebruiken kunnen ze een afweging maken over welke data meer gewicht krijgt toebedeeld. Enkele voorbeelden: een algoritme dat bepaalt hoeveel parkeerruimte er nog in welke garage is; of een algoritme dat inschat wie er wel of niet voor een uitkering in aanmerking komt. Algoritmen maken gebruik van wiskundige modellen. Deze modellen zijn echter maar zelden waarde-vrij. De waarden in modellen worden uitgedrukt in numerieke waarden en berekeningen en lijken daarom vaak neutraal.

Echter zijn algoritmen vaak zo gemaakt dat er aan een numerieke waarde een normatief oordeel wordt gekoppeld, zoals “risico op fraude,” “ongewone gebeurtenis.”

Als voorbeeld hierbij kun je denken aan een wijk met slimme lantaarnpalen die uitgerust zijn met geluidssensoren. Als de sensoren een geluid oppikken dat boven de 130 decibel komt, dan wordt er een waarschuwingssignaal naar de wijkagent verzonden. Het waarschuwingssignaal geeft de locatie van de lantaarnpaal aan en geeft aan dat hij er mogelijk langs moet gaan, omdat er op basis van het geluid mogelijk een “ongewone situatie” gaande is. Bij een geluid boven de 130 decibel kan er inderdaad sprake zijn van een ongewone situatie, zoals een schietpartij, maar ook van meer alledaagse geluiden zoals een geklapte ballon of renovatiewerkzaamheden.

Algoritmen zullen steeds vaker besluitvorming informeren. Daarom is het belangrijk om te begrijpen hoe de output van algoritmen tot stand komt. Algoritmen moeten transparant zijn, wat inhoudt dat ze toegankelijk zijn voor toetsing door externe experts en voor verificatie van de gevonden resultaten. Overheden moeten

in staat zijn uit te leggen hoe de modellen en algoritmen die ze gebruiken werken. Modellen en algoritmen zijn ook onderwerp van accountability en goed bestuur. Het gebeurt steeds vaker dat overheidsinstanties worden gevraagd hun modellen en algoritmen te verantwoorden. Het kan onduidelijk zijn wie de eigenaar van een algoritme is. Daarnaast worden modellen en algoritmen soms niet openbaar gemaakt, waardoor transparante communicatie hierover moeilijk of onmogelijk kan zijn.

Uitleg over Machine Learning en Neuronale Netwerken

Machine Learning

Machine Learning is het vakgebied dat zich bezighoudt met de ontwikkeling van (zelf-)lerende computers. Dit houdt in computers te leren “denken” en “handelen” zoals mensen. Het doel hiervan is deze processen autonoom te laten verbeteren door de computers meer data en informatie te geven, in de vorm van observaties en interacties uit het echte leven. Machine Learning en de onderliggende technieken vallen binnen het domein van kunstmatige intelligentie.

Neuronale Netwerken

Neuronale Netwerken zijn een type Machine Learning waarin een set algoritme de structuur van neuronen nabootst. Het is een vorm van “deep learning” die de basis vormt van de meest mensachtige vorm kunstmatige intelligentie.

BRON

Uitleg

Het is belangrijk om na te gaan waar de data die u wilt gaan gebruiken vandaan komt. Wanneer datasets worden gekocht, of het verzamelen van data wordt uitbesteed, is het soms moeilijk om te begrijpen in welke context de data in eerste instantie is verzameld.

Soms is er sprake van een “hoe meer, hoe beter” idee bij het verzamelen van data. Dit kan problematisch zijn wanneer bepaalde data niet relevant is voor de context van het project. Het is belangrijk om hier goed op te reflecteren. Een grotere dataset leidt niet altijd tot een betere kwaliteit van het onderzoek.

Daarnaast is de houdbaarheidsdatum van data van belang. In de AVG staan voorschriften over de houdbaarheid van data, maar het is ook noodzakelijk om bewust te worden van de beperkte houdbaarheid van sommige datasets. Ethische reflecties over de oorsprong van de dataset moeten om deze reden beginnen met een reflectie van welke soort data er daadwerkelijk nodig is voor het project en hoe lang deze data relevant blijft.

ANONIMISEREN

Uitleg

Anonimiseren is het onherleidbaar maken van persoonsgegevens in data. Dit is onomkeerbaar.

Een voorbeeld van anonimisering is bijvoorbeeld het veranderen van burgerservicenummers binnen een dataset naar een willekeurig ander nummer, waarna de originele burgerservicenummers worden verwijderd. Hierbij is het natuurlijk wel van belang dat het nieuwe willekeurige nummer niet gekoppeld is aan herleidbare persoonsgegevens zoals voornaam en achternaam.

Bij **pseudonimiseren** maak je een dataset op vergelijkbare manier onherleidbaar, maar kan het proces nog omgekeerd worden. Wanneer we terugkeren naar ons vorige voorbeeld, dan wordt in het geval van pseudonimisering het burgerservicenummer niet volledig verwijderd. In dat geval zal er minimaal 1 persoon nodig zijn die eventueel de pseudonimisering terug kan draaien. Die persoon moet de sleutel hebben om het proces terug te draaien. Wanneer dit gebeurt, wordt bijvoorbeeld het willekeurige nummer weer vervangen door het burgerservicenummer, mogelijk zelfs inclusief persoonsgegevens zoals voornaam en achternaam.

VISUALISEREN

Uitleg

Voor sommige projecten is het nodig dat data, of de uitkomsten van dataprojecten, gevisualiseerd worden. Dit kan op veel uiteenlopende manieren gebeuren.

Bij deze vraag is het vooral de bedoeling om te reflecteren op de manier waarop de data of de resultaten in beeld worden gebracht. Is dit de beste manier, wat zijn redenen om voor een (minder) voor de hand liggende manier van visualiseren te kiezen. Kan een visualisatie verkeerd worden opgevat? Welke visualisatiestijl en technieken worden er gebruikt en drukken deze vooroordelen of vooringenomenheid uit? Houd in gedachten dat dezelfde dataset die op verschillende manieren gevisualiseerd wordt ook kan leiden tot verschillende 'lezingen' van de data. Daarnaast is het belangrijk om er bij stil te staan dat niet alle resultaten op basis van bepaalde datasets geschikt zijn om te visualiseren.

TOEGANG

Uitleg

Toegang kan veel verschillende dingen betekenen, afhankelijk van de context. Hier doelen we op de kwestie van toegang tot verzamelde en gearchiveerde datasets binnen uw organisatie. Toegang is een relevant onderwerp omdat niet iedere dataset vrij toegankelijk zou moeten zijn. In sommige datasets kun je namelijk vertrouwelijke informatie en/of persoonsgegevens vinden. De vertrouwelijkheid van deze informatie gewaarborgd worden.

Een tweede aspect waar je rekening mee kunt houden bij deze vraag, is dat commerciële, derde partijen geïnteresseerd zouden kunnen zijn in de data of datasets. Toegang door derde partijen kan ethische uitdagingen met zich mee brengen waar zorgvuldig over nagedacht moet worden.

OPEN TOEGANG EN HET HERGEBRUIK VAN GEGEVENS

Uitleg

Soms kunnen datasets niet alleen gunstig zijn voor één project, maar kunnen ze ook hergebruikt worden voor andere projecten. Het is echter goed mogelijk dat data die voor een specifiek project is verzameld, zijn validiteit verliest voor een ander project als het hergebruikt wordt.

Het toegankelijk maken van data binnen een bedrijf of gemeente, of het toegankelijk maken van data voor iedereen (open toegang), gaat gepaard met verschillende overwegingen. Enerzijds kan open toegang de transparantie en het vertrouwen vergroten, anderzijds kan het vertrouwen juist geschaad worden als de data niet geschikt blijkt te zijn om met iedereen te delen.

Bij het beantwoorden van de vragen bij dit onderwerp kan het helpen om de voor- en nadelen van het hergebruik van data tegen elkaar af te wegen.

ALGEMENE OVERWEGINGEN

VERANTWOORDELIJKHEID

Uitleg

Verantwoordelijkheid correspondeert in het algemeen met de richtlijnen van uw specifieke discipline, uw organisatie en de regels die voor uw specifieke positie gelden. Voor ambtenaren in Nederland gaat het hier om de Gedragscode Ambtenaren:

- Goed bestuur
- Vertrouwelijk gebruik van informatie (bijvoorbeeld het beschermen van data)
- Verantwoordelijk gebruik van publieke bronnen net infrastructuur
- Belangenverstrengeling

Het algemene uitgangspunt is om eerlijk en verantwoordelijk bestuur uit te oefenen, en daarbij de belangen van de burgers voor ogen te houden. Dataprojecten hebben vaak een impact op het bestaan van burgers. Houd in gedachten dat politieke partijen, burgers, advocaten of activisten hun rechten kunnen gebruiken om navraag te doen naar uw dataprojecten.

COMMUNICATIE

Uitleg

Het komt vaak voor dat er pas over communicatie nagedacht wordt wanneer er dingen misgaan. Om eerdere beslissingen over het project uit te dragen, is het van belang na te denken over de manier waarop deze beslissingen gecommuniceerd kunnen worden. Wellicht kan een aanwezige data scientist bepaalde technische besluiten uitleggen, maar gaat deze ook de pers voorlichten? En wat wil de projectmanager over het project communiceren? Het is noodzakelijk om niet alleen binnen de organisatie eenduidig te communiceren, maar ook naar buiten toe. Dit helpt bij het uitdragen van verantwoordelijkheid over het project en kan bijdragen aan het wekken van vertrouwen bij partijen die niet direct zijn betrokken bij het project, maar er wel mee te maken krijgen. Het nadenken over deze vragen kan helpen wanneer externe experts kritische vragen over het project hebben.

TRANSPARANTIE

Uitleg

Overheidsorganisaties worden ter verantwoording geroepen door burgers, media en politieke partijen. Omdat dataprojecten een impact kunnen hebben op de publieke ruimte, sociale interacties, persoonlijke bestaanszekerheid en zelfs burgerrechten, is transparantie een belangrijk thema voor die projecten.

Transparantie binnen dataprojecten betekent dat men in staat is om de dataset en haar herkomst te verklaren en uitleg kan geven over de gebruikte data en de herkomst daarvan. Daarnaast is het van belang dat iemand de algoritmen en modellen uit kan leggen die gebruikt worden om de data om te zetten in bruikbare informatie.

Ook kun je bij transparantie nadenken over de benodigde informatie die je kunt, mag of moet verstrekken aan burgers en experts, zodat zij overwegingen kunnen maken met betrekking tot hun eigen data of het project in kwestie.

Het is niet altijd makkelijk om transparant te zijn. Zo kunnen modellen en algoritmen zeer complex zijn. Vaak is een grote mate van kennis, statistiek en datawetenschap nodig om deze te kunnen begrijpen. Transparantie betekent in dat soort situaties niet altijd dat modellen en algoritmen vertaald moeten worden in begrijpelijke taal, maar dat ze wel toegankelijk moeten zijn voor kritische bevraging.

Ten slotte is het binnen dataprojecten ook mogelijk om té transparant te zijn, bijvoorbeeld met betrekking tot de dataset. Als dit gebeurt kan er onbedoeld een datalek ontstaan, waarmee er te veel informatie verstrekt kan worden aan mensen met slechte bedoelingen.

Uitleg

Ieders privacy wordt beschermd door de wet (AVG). Door deze wet wordt de inbreuk op privacy of het lekken van persoonlijke informatie bestraft met hoge boetes. Zelfs als er een algemeen idee heerst dat mensen achteloos omgaan met hun recht op privacy door zich aan te melden op social media, of door openlijk in te gaan op intieme details van hun persoonlijke leven, betekent dit niet dat het recht op privacy zijn urgentie verliest. Privacy blijft essentieel voor de democratie. Het is immers aan mensen zelf om te besluiten welke informatie ze delen.

VOORINGENOMENHEID

Uitleg

'Bias', ofwel vooringenomenheid, is een groot probleem in data analyse. Een vooringenomen dataset, model of algoritme produceert resultaten die afwijken van de realiteit die zij poogt te beschrijven. Bij het interpreteren van datasets kunnen bestaande vooroordelen worden opgenomen in de dataverzameling, -analyse, -opslag, of in de keuzes die op de data gebaseerd worden.

Typen vooringenomenheid

Confirmation bias/ bevestigingsvooringenomenheid

We vinden het allemaal fijn om omringd te zijn door meningen en ideeën die overeenkomen met de onze. Dit is de reden waarom veel mensen vrienden hebben met gelijksoortige standpunten en voorkeuren als zichzelf. Confirmation bias wordt vaak versterkt door cognitieve dissonantie. Cognitieve dissonantie (beschreven door psycholoog B.F. Skinner) zorgt ervoor dat mensen geneigd zijn meningen te negeren die niet overeenkomen met het eigen standpunt, ook al kunnen deze afwijkende meningen belangrijk en valide zijn. Deze neiging kan problemen veroorzaken in het gebruik van data, omdat belangrijke externe standpunten, of afwijkende interpretaties of zorgen, missen of niet gehoord worden.

Ingroup biases/vooringenomenheid in de groep

Overeenkomstig met de hiernaast genoemde bias is de neiging van mensen om in te stemmen met de dominante mening in een groep. In het geval dat iemand een andere mening heeft, bijvoorbeeld een slecht onderbuikgevoel, of een standpunt dat afwijkt van de groep, dan hebben deze personen de neiging om stil te zijn en dit niet te communiceren. Ze zijn dan bijvoorbeeld bang om het fout te hebben of om iets stoms te zeggen. Dit soort vooringenomenheid is zeer problematisch in ethische overwegingen met betrekking tot data, omdat belangrijke inzichten van groepsleden wellicht missen, terwijl deze negatieve uitkomsten zouden kunnen verhinderen.

Selection bias/vooringenomen selectie

De uitkomsten van uw dataverzameling, visualisatie, of interpretatie kunnen beïnvloed zijn, of zelfs misleidend zijn door de informatie die u in de eerste plaats verzameld heeft. Bepaalde groepen mensen missen wellicht, of zijn juist buitenproportioneel gerepresenteerd. Wat zich als objectieve kennis voordoet is wellicht beïnvloed door het soort data waarmee gewerkt wordt. Random sampling, controlegroepen (wanneer mogelijk) en gesprekken met uw team kunnen het risico op een vooringenomen selectie minimaliseren.

Het Cobra effect

Het cobra effect ontstaat wanneer de oplossing voor het probleem het probleem groter maakt. De naam komt van een anekdote uit India in de tijd van de Britse kolonisatie. De Britse overheid loofde een premie uit voor elke gevangen cobra. Toen mensen cobra's gingen fokken om aanspraak te maken op de premie werd het programma stopgezet. De gefokte cobra's, nu waardeloos werden in het wild losgelaten. De ogenschijnlijke oplossing van het probleem maakte het probleem dus groter.

De Feedback Loop

Een feedback loop zorgt er in data projecten voor dat de resultaten van het project op een of andere manier weer in het project gebruikt worden en ingezet worden als nieuwe data. Dit kan opzettelijk gebeuren, maar wanneer het onopzettelijk gebeurt kan het negatieve consequenties hebben.

RESULTAAT

RESULTAAT

WAARDEN

Uitleg bij stap 3

Aan het begin van de workshop heb je een aantal waarden opgeschreven. Pak deze er weer bij en ga voor jezelf na of deze waarden in het project gerepresenteerd zijn, en zo ja, waar.

Ga alle leden van de projectgroep af en laat ze vertellen of, en waar, de waarden in het project gerepresenteerd zijn. Degene die de beurt heeft, mag zijn waarden op de poster plakken op een plek waar hij of zij denkt dat dit van toepassing is. Zo kan de waarde “eigenaarschap” bijvoorbeeld bij de vragen over communicatie of bij de vragen over de bron van de data worden geplakt. Als je aan de beurt bent om je waarden op te plakken, leg dan ook aan de rest van je groep uit waarom je vindt dat de waarden op die plek in het project horen.

Het kan ook zijn dat je vindt dat één van de waarden die je hebt bedacht overal in het project passen. Dan kan je die waarde in het midden plakken.

Ten slotte is het ook nog mogelijk dat één van de waarden die je hebt opgeschreven helemaal niet in het project gerepresenteerd zijn. Bespreek dan met elkaar of deze waarde van belang zou kunnen zijn voor het project en of het nodig is bepaalde aspecten van het project te veranderen zodat de waarde wel kan worden gerepresenteerd. Het kan voorkomen dat een waarde minder relevant is voor een project. Zo is de waarde “loyaliteit” bijvoorbeeld minder relevant bij een dataproject dat passanten binnen een bepaald gebied anoniem telt.

Rapportage van het project

Je kunt de DEDA Poster, inclusief alle antwoorden en actie-punten, gebruiken als basis voor of ter ondersteuning van een rapport over het data-project.

De antwoorden en actiepunten kunnen dienen als handvatten die de verantwoording van het project makkelijker maken. Zo kunnen de antwoorden helpen om uit te leggen welke keuzes er zijn gemaakt, en minstens even belangrijk, waarom er voor is gekozen om bepaalde dingen niet te doen.

Ter ondersteuning van die rapportage volgt op de volgende pagina's informatie over de meest gebruikte ethische stromingen. Sommige overheidsorganisaties maken al gebruik van een aantal van deze stromingen in ethische besluitvorming. Voor andere overheidsorganisaties kunnen deze stromingen helpen om knopen door te hakken over de morele problemen die de workshop aan het licht heeft gebracht.

RESULTAAT

MORELE STROMINGEN

Uitleg bij de morele stromingen

Verschillende ethische perspectieven bieden verschillende uitkomsten.

De vraag over wat het “juiste” is om te doen is moeilijk te beantwoorden en verschillende theorieën bieden verschillende antwoorden. Morele theorie probeert om op een systematische manier antwoord te bieden op de vraag wat men wel of niet kan, mag of moet doen. In dit onderdeel zullen de meest belangrijke theorieën binnen de morele theorie worden besproken. Houd er rekening mee dat binnen de verschillende theorieën subdebatten en concurrerende debatten plaatsvinden.

Moreel relativisme

“De juistheid van een handeling is afhankelijk van de maatschappij waarin je leeft.”

Binnen deze theorie is ethische besluitvorming een sociale constructie. Wij als gemeenschap hebben besloten wat goed en wat slecht is, maar in theorie kunnen we ook het tegenovergestelde besluiten. Binnen het moreel relativisme zijn persoonlijke morele codes volledig afhankelijk van de morele code van een cultuur, die wordt opgevat als de som van de individuele normen en waarden. Een handeling die wordt gezien als moreel verkeerd in een gedeelte van de wereld kan als moreel juist worden gezien in een ander deel van de wereld. Het eten van varkensvlees wordt bijvoorbeeld gezien als moreel verkeerd voor moslims, terwijl het voor christenen niet als problematisch wordt ervaren. Deze visie staat in tegenstelling tot theorieën die er vanuit gaan dat er absolute, voor iedereen geldige, morele of ethische waarden bestaan.

Moreel relativisme en data

Het concept privacy heeft een lange westerse traditie. Westerse concepten van privacy richten zich met name op het individu en wat toebehoort aan dit individu als persoon, bijvoorbeeld intimiteiten met familie en vrienden, geheimen en verborgen correspondentie. Privacy kan binnen niet-Westerse tradities heel anders worden ervaren. Het Chinese woord voor individuele privacy, Yinsi, kan bijvoorbeeld worden vertaald als “het verborgene of het slechte”.

Een cultuur is onderhevig aan veranderingen, en alhoewel privacy verweven is in onze tradities zou een cultureel relativist kunnen beargumenteren dat onze moderne cultuur geen behoefte heeft aan een concept als privacy en dat de relevantie van het concept al aan het afnemen is. “Ik heb toch niets te verbergen” is een veel gehoord argument van inwoners binnen

het vraagstuk over surveillance door de overheid. Bovendien lijken bedrijven als Facebook, ondanks haar controversiële privacybeleid, niet minder gebruikers te krijgen. Het verdwijnen van het concept privacy in zulke voorbeelden zou een argument kunnen zijn voor het bestaan van moreel relativisme.

Om te kunnen bepalen of iets een privacy inbreuk is, zal vanuit het moreel relativisme afhangen van de fundamentele morele code van de betreffende cultuur.

Kritiek op het moreel relativisme

Kritiek op het moreel relativisme heeft zich gefocust op de moeilijkheid om te definiëren wat een cultuur is. Kunnen we bijvoorbeeld spreken van een Nederlandse cultuur? Of leven wij in een Westerse cultuur? Of is cultuur meer gerelateerd aan de religieuze achtergrond? Een ander veel genoemd kritiek punt is dat een persoon meerdere culturele achtergronden kan hebben. Welke morele waarden gelden bijvoorbeeld voor een persoon die is opgegroeid in Nederland maar wiens ouders uit China komen? Een moreel relativist zou hierop reageren dat de moeilijkheid om een cultuur te definiëren niet de bewering dat moraal cultureel is ontkennen. Alleen omdat een cultuur complex is betekent niet dat het niet constitutief is voor onze normen en waarden.

Er zouden ook veel filosofische vraagtekens kunnen worden geplaatst bij het moreel relativisme. Als moreel relativisme inhoudt dat moraal afhankelijk is van cultuur, negeert het de mogelijkheid dat sommige aspecten terug kunnen worden geleid tot de menselijke natuur. Privacy is hier een voorbeeld van: het zou kunnen zijn dat het verlangen naar privacy een evolutionair of biologisch aspect van de menselijke natuur is en dat het daarom niet genegeerd zou mogen worden. Als moreel relativisme de menselijke natuur een rol zou laten spelen, dan zou de positie van het moreel relativisme in het geding kunnen komen,

RESULTAAT

MORELE STROMINGEN

aangezien feiten die relevant zijn voor morele theorie gevonden kunnen worden in de gemeenschappelijke menselijke natuur, ongeacht cultuur.

Daarnaast spelen er argumenten dat er geen empirisch bewijs is voor moreel relativisme en dat wat wij als moreel onverantwoord kunnen zien andere culturen het kunnen ervaren als moreel verantwoord. Het klassieke voorbeeld is dat van een stam die ouderen vermoord wanneer zij vijftig worden. In onze ogen is dat slecht en in hun ogen is het goed. Het is echter alleen moreel verantwoord volgens hen, omdat zij geloven dat hun lichaam in het hiernamaals zal verblijven. Het doden van ouderen is voor hen dus te verantwoorden vanuit een geloof en wereldvisie die voor ons onbegrijpelijk is. Daarom is er geen harde vorm van morele relativiteit: verschillen in moraal van verschillende culturen kan worden verklaard op basis van hun geloof en geschiedenis, maar niet noodzakelijk door een verwijzing naar een ander moreel kader.

Utilitarisme

“Het grootste geluk voor het grootste aantal.”

Binnen het utilitarisme wordt vooral gekeken naar de gevolgen van een handeling. Een handeling is ethisch verantwoord wanneer die handeling zorgt voor het grootste geluk voor het meeste aantal mensen. Geluk wordt binnen deze theorie door verschillende wetenschappers op verschillende manieren omschreven. Bentham en Mill definiëren geluk als het ontbreken van pijn en het hebben van zoveel mogelijk plezier.

Utilitarisme en data

Waarden zoals “openbare veiligheid” en “privacy” komen vaak in conflict met elkaar. Dilemma’s treden op wanneer er meer waarde wordt gehecht aan het ene concept dan aan het andere. Vanuit een utilitaristisch perspectief zal er meer waarde worden gehecht aan het welzijn van velen (ofwel openbare veiligheid) dan aan privacy. Aan de andere kant kan beargumenteerd worden dat privacy nodig is voor het welzijn van mensen. Dan kan het utilitaristische perspectief een andere uitkomst teweegbrengen. Vanuit het utilitarisme zal men proberen om de argumenten tegen en de argumenten voor tegen elkaar af te wegen met de focus op het welzijn van mensen. Dit wordt vaak een “kosten-baten analyse” genoemd. Belangrijk om te vermelden is dat binnen het utilitarisme ieder individueel die betrokken is bij een moreel dilemma, dezelfde waarde heeft. Dit houdt in dat “het zelf” of bepaalde groepen of bepaalde individuen niet meer waarde hebben dan anderen. Om het welzijn van velen te vergroten zouden minderheden kunnen worden genegeerd. Vergelijkbare argumenten werden gemaakt in een medisch context, waarin werd gezegd dat een persoon bijvoorbeeld opgeofferd zou kunnen worden om orgaandonor te worden zodat veel mensen ervan kunnen profiteren.

Kritiek op het utilitarisme

Een veelvoorkomend kritiekpunt op het utilitarisme is dat het idee van nut of geluk voor velen niet echt praktisch of bruikbaar is. Om te kunnen bepalen wat het beste is voor de meeste mensen zou iemand alle mogelijke positieve en negatieve uitkomsten moeten kennen en balanceren. Een mogelijkheid voor het utilitarisme is het introduceren van regels die de afweging optimaliseren in de meeste gevallen (de zogenaamde regelutilitarisme). Maar dit argument leidt ons terug naar het eerstgenoemde vraagstuk: het afwegen van publieke veiligheid tegenover privacy. Dit probleem is moeilijk af te wegen en te kwantificeren. Echter, wanneer een dergelijk vraagstuk wel wordt overwogen (bijvoorbeeld door middel van transparantie of via legitieme politieke instellingen) dan kan utilitarisme dienen als een leidende morele theorie in het ontwikkelen van regels die kunnen bijdragen aan het ethisch verantwoord werken met data.

RESULTAAT

MORELE STROMINGEN

Deugdethiek

“Hoe zou een goed persoon handelen in deze situatie?”

De deugdethiek onderscheidt zich van andere theorieën in die zin dat het zich niet richt op de vraag: “Wat is het juiste om te doen?” maar meer op de vraag: “Wat voor soort persoon moet ik zijn om het juiste te doen?”. Wat voor soort karakter moet ik hebben om juiste beslissingen te maken?

Deze theorie gaat terug tot Plato en Aristoteles die onder andere antwoord wilden geven op de vraag wat voor soort kwaliteiten (deugden) van het karakter nodig zijn om een goed persoon te zijn. Een deugd kan bijvoorbeeld eerlijkheid zijn, een eerlijk persoon zou de waarheid vertellen en zich afhouden van het vertellen van leugens. Andere deugden kunnen moed, vrijgevigheid, matigheid, oprechtheid, geestigheid en vriendelijkheid zijn. Wanneer deze deugden worden ontwikkeld zal praktische wijsheid er toe leiden dat de persoon alle vaardigheden ontwikkeld om de juiste beslissing te nemen.

Deugdethiek en data

Professionals die werken met technologie, zoals programmeurs, hebben vaak een oplossingsgerichte focus. Deze focus leidt vaak tot een dominantie van het utilitaristisch perspectief. Dit perspectief wordt vaak niet uitgesproken en blijft dan ook impliciet aanwezig. Sommige wetenschappers beargumenteren dat deugdethiek een alternatief kan zijn voor het oplossingsgerichte perspectief. Hiermee bedoelen ze dat de focus niet zozeer op concepten zoals privacy en informed consent moet liggen, maar juist op de vraag wat voor omgeving en data-wijsheid professionals nodig hebben om verantwoorde keuzes te maken. Een deugdzame data-analist zou bijvoorbeeld

deugden hebben als “respect voor de gevoeligheid van persoonlijke data” en “voorzichtigheid en selectiviteit in de communicatie en het delen van die data”. Mensen zouden opgeleid kunnen worden in dergelijke deugden via trainingen of mensen zouden geselecteerd kunnen worden vanwege deze karaktereigenschappen.

Kritiek op de deugdethiek

Een kritiek op deugdethiek is dat de deugdethiek niet echt goede sturing geeft. De deugdethiek richt zich op de vraag wat een goed persoon zou doen in een bepaalde situatie. De imitatie van wat een goed persoon zou doen is misschien niet goed genoeg voor iemand die de deugden zelf niet heeft.

Een ander kritiekpunt is dat het moeilijk is om uit te leggen waarom bepaalde karaktereigenschappen deugdelijk zijn en waarom andere niet. Aristoteles heeft sommige deugden uitgelegd die controversieel zijn en het is niet altijd duidelijk welke deugden relevant zijn voor een bepaalde situatie.

Een ander argument tegen de deugdethiek is dat het een blinde vlek heeft of als naïef kan worden beschouwd in die zin dat bedrijven en instituten vaak functioneren met behulp van een organisatorische hiërarchie. Moet iedere werknemer deugdzaam zijn? Of hebben we deugdzame managers nodig aan wie werknemers kunnen conformeren? Zulke vragen leiden ons af van de deugdethiek zelf en bemoeilijkt de toepassing van de deugdethiek.

Kantianisme

“Er zijn overkoepelend principes die onze handelingen moeten leiden.”

Immanuel Kant ontwikkelde een bekende morele theorie die gebaseerd is op het, wat hij noemt, het categorisch imperatief. Het categorisch imperatief houdt in dat je handeling juist is, als je zou kunnen willen dat iedereen in jou situatie die handeling ook zou kiezen. Omdat mensen in staat zijn tot rationeel denken zijn zij in staat om het categorisch imperatief te gebruiken om hun handelen te sturen.

Bovenstaande formulering is de bekendste variant van het categorisch imperatief. Een andere formulering van het categorisch imperatief stelt dat we andere mensen nooit slechts als middel mogen gebruiken, maar altijd tegelijkertijd ook als doel. Deze formulering focust op de respect voor de waardigheid en autonomie van andere mensen. Volgens deze formulering van het categorisch imperatief is het dan ook immoreel om anderen te manipuleren of te hinderen in het behalen van hun doelen.

Kantianisme en data

Data projecten beloven de kwaliteit van diensten die aangeboden worden, door een bedrijf of een gemeente, te verhogen. Op dit moment is de manier waarop bepaalde modellen worden ontwikkeld, worden getest en worden gebruikt nog relatief experimenteel. Praktijken die soms veelbelovend klinken, zoals het verbeteren van het openbaar vervoer door stromen van mensen in de stad te monitoren aan de hand van mobiele data, zouden vanuit het Kantianisme niet moreel verantwoord zijn. De reden hiervoor is dat het gebruik van persoonlijke data zonder toestemming of weten van de betrokkenen de autonomie

van het individu zou kunnen schenden. Er zijn echter manieren waarop de autonomie van deze individuen gerespecteerd zou kunnen worden, bijvoorbeeld wanneer zij toestemming geven voor het gebruik van hun data of door transparant te zijn over hoe de data van de betrokkenen wordt gebruikt.

Kritiek op Kantianisme

Sommige critici beargumenteren dat het categorisch imperatief een te abstract principe is en dat het daarom niet zou helpen bij specifieke besluitvorming. Bovendien zou het kantianisme niet context relevante informatie meenemen die nodig zou kunnen zijn voor besluitvorming in bepaalde situaties. Kantianisme kan te ongevoelig zijn voor bijzondere kenmerken van bepaalde praktijken zoals het afwegen van privacy tegenover veiligheid, of hoe de persoonlijke data betrekking hebben op de autonomie van een persoon. (Er zijn echter hedendaagse wetenschappers die meer genuanceerde standpunten hebben ontwikkeld die sneller vertaald kunnen worden naar de praktijk.)

RESULTAAT

MORELE STROMINGEN

Moreel particularisme

“We kunnen alleen in bepaalde situaties besluiten wat het juiste handelen is.”

Dit aspect van de morele theorie benadrukt dat om te beoordelen of een handeling moreel goed of fout is, men moet kijken naar de feiten in een bepaalde context. Zulke feiten kunnen bijvoorbeeld de situatie van bepaalde middelen, in een bepaalde tijd of bepaalde technologie zijn. Moreel particularisten denken dan ook niet dat er universele morele regels of principes zijn die altijd, in iedere situatie, gelden. Zij claimen dat de juistheid en de onjuistheid van een handeling in zijn geheel afhankelijk is van de context. Dat betekent dat een handeling moreel juist is wanneer de situatie en de context een bepaalde handeling nodig maken. Wel denken sommige moreel particularisten dat morele regels en principes in vergelijkbare situaties een handvat kunnen bieden voor juist handelen.

Moreel particularisme en data

Vanuit dit perspectief wordt er niet gekeken naar algemene vraagstukken zoals of informed consent nodig is in data praktijken, maar er wordt per situatie gekeken wat er nodig is voor een moreel succesvol project. De focus verandert dan van wat in het algemeen de verantwoordelijkheden van bedrijven en overheden zijn als het gaat om data, naar wat de verantwoordelijkheden per project of casus zijn. In praktijk betekent dit dat er veel meer respect voor de diversiteit en verschillen van cassussen zou moeten zijn en meer communicatie over wat er per case nodig is.

Kritiek op het moreel particularisme

Globaal zijn er twee vormen van kritiek op het moreel particularisme. De eerste vorm van kritiek benoemt dat zonder leiding van ultieme principes er niets zou zijn. Mensen zouden zonder ultieme principes van moraal geen reden hebben om hun keuzes te beperken en mensen zouden geen reden hebben om een moreel besluit te maken. Deze kritiek is vooral gericht op de motivatie van mensen om moreel te handelen.

Ten tweede wordt er beargumenteerd dat rationaliteit consequent zou moeten zijn. Er schuilt een gevaar wanneer we ons alleen richten op elke situatie afzonderlijk en er geen algehele samenhang zou zijn. Wanneer wij bijvoorbeeld denken aan een specifieke situatie waarin iemand een andere persoon pijn doet, dan is het lastig om te verklaren waarom dit moreel verkeerd is. Het argument hier is dat wanneer er geen duidelijk notie is van waarom het verkeerd is om anderen pijn te doen, we geen duidelijke argumentatie kunnen maken waarom het in deze specifieke situatie verkeerd is om een ander pijn te doen.

Colofon

Concept :

Mirko Tobias Schäfer, Ph.D.
Aline Franzke, MA

Redactie:

Danique van der Hoek, MA
Marjolein Krijgsman, MA

Ontwerp:

Redmar Fransen

Illustratie:

Sammy Hemerik

Universiteit Utrecht
Utrecht Data School
Drift 13, kamer 0.01
3512 BR Utrecht
Netherlands

'De Ethische Data Assistent' is ontwikkeld door de Utrecht Data School en de Universiteit Utrecht in opdracht van de Gemeente Utrecht. © Utrecht Data School, Utrecht University 2019

DEDA - Versie 3.0
november 2019
Voor updates kijk op:

www.dataschool.nl/deda

Noch de Universiteit Utrecht, noch de Utrecht Data School, noch de Gemeente Utrecht zijn aansprakelijk voor (mogelijke) schade in verband met, of voortkomend uit, het gebruik van materiaal of inhoud van de 'De Ethische Data Assistent'.

Utrecht, 2019.

Terwijl DEDA wordt gebruikt leren we om het te verbeteren. Deze verbeteringen zullen in toekomstige versies worden geïmplementeerd. Wanneer u DEDA gebruikt en op- of aanmerkingen heeft aarzel dan niet om deze met ons te delen. U kunt daarvoor altijd mailen naar:

info@dataschool.nl

UTRECHT DATA SCHOOL

Universiteit Utrecht